

ZSIDÓ SORS(OK) AZ ANALITIKUS RENDELÉS TÜKRÉBEN*

Vikár György

Mielőtt nehéz és fájdalmas témánk kifejtésébe belefognánk, szembe kell néznünk egy sajátos paradoxonnal. Milliók pusztulása, gázkamrák, éhezés, kínzás, életveszély annyira nyilvánvalóan traumatikus események, hogy szerepük a lelki betegségek keletkezésében mindenki számára magától értetődőnek tűnik - kivéve a pszichoanalitikust. A tudattalan összefüggések, amelyeket Sigmund Freud és követői oly éleslátóan tártak fel, mind azt mutatták, hogy az emberi személyiség és neurózisoknak nevezett egyensúlyvesztései az első életévek élményvonulatában, a család, illetve a környezet érzelmi légkörében formálódnak - a lelki betegségek az ösztönkésztetések és az énfelletes-én struktúra megoldatlan konfliktusaiból származnak. Természetesen Freud sohasem tagadta, hogy a csapások, melyek az embert élete során érik, boldogtalanná tehetik, kétségbeesésbe is kergethetik, de a személyiségnek a sors kihívásaira adott válaszait vagy nem tekintette kórosaknak, vagy csupán az addigi fejlődés menetébe belehelyezve egy multicausalis szemlélet keretében tartotta megmagyarázhatónak. A holocaust a pszichoanalízis számára két lényeges kihívást is jelent. 1. Tudományunk szembetalálkozott egy tömegeket érintő történelmi esemény közvetlen hatásával (a család kulturális légkörén át ható, közvetett hatásokkal a lélekelemzés addig is számolt); 2. valamint egy olyan traumával, amely a már kialakult ép személyiséget is képes tartósan megbetegíteni.

Rendszeres pszichoanalitikus közlések ebből a tárgykörből a hatvanas évek elején jelentek meg. De jóval ezt megelőzően Hollós István magyar pszichoanalitikusnak, a *Búcsúm a sárga háztól* írójának Paul Federnhez 1946 februárjában írott levele már a probléma néhány igen fontos vonatkozását tartalmazza. Saját élményéről számol be pszichológiai tudással, megrázóan és mértéktartóan. Hollóst és feleségét 1944-ben, Budapest ostroma idején svéd védett házból hurcolták el kétszáz másik lakóval együtt a Duna-part felé, ahol hatvanat közülük agyonlőttek. A többiekre is ez a sors várt volna, ha időközben új parancs nem érkezik, aminek következtében a maradék száznegyvenet

* 1989. október 4-én, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületben elhangzott előadás szövege.

a pesti gettóba szállították. Hollós leírja, hogy amíg a csaknem biztos halálra várt, egyszerűen csak minden veszélyérzés, szorongás eltűnt belőle. Noha a helyzet félreérthetetlen volt, nyugodtan állt gyér öltözékében a téli utcán, mint akinek fogalma sincs, mi fog történni. Az elhárított tudás a háttérben mégis jelen volt. Mikor feleségének sikerült a tömegen áthatolva eljutnia hozzá, ő átölelte és nyugodtan így szólt: „Hetvenhárom éves vagyok, te ötvenhat. Szép volt [az életünk].” Felesége rámosolygott és így felelt: „Igen, de a víz hideg.”

Hollós élménybeszámolójában jól felismerhető az én-funkciók átmeneti csődje, a realitásérzék átmeneti szünetelése és a primitív elhárító mechanizmusoknak, mint a tagadásnak és a kettős tudathoz vezető hasításnak a felülkerekedése. Utólag Hollós is sajátos én-változásról ír. Elképzelhetjük, hogy ha egy ilyen én-változás nem percekig, hanem hónapokig, évekig tart, milyen módon zilálja szét a személyiség szerkezetét és milyen nehéz lehet ebből, a veszélyhelyzetben valamennyire az én védelmét szolgáló, regresszív állapotból visszatérni egy normál állapotba, amikor az ének mégiscsak a valósághoz való adekvát alkalmazkodás biztosítása a fő feladata. Hollósnak a feleségével folytatott párbeszédéből azonban az is világosan kitűnik, hogy a személyiség esetleg erős tud meríteni addigi élettörténetéből, ez azonban nem elegendő, hogy egy ekkora reális fenyegetettségben egyensúlyát megvédje. (Hollós, 1974)

Egy másik korai közlés ugyancsak magyar szerző, Székács-Schönberger István tollából, a *Disorders of the Ego in Wartime* (Én-rendellenességek háború idején). Ez az eredetileg a *The British Journal of Medical Psychology*-ban megjelent úttörő tanulmánya (Székács, 1991) több későbbi szempontot előrevetít, de saját korában mégis meglehetősen visszhangtalan maradt. Saját eseteiben megfigyelte a tartós életveszély, kiközösítettség és fenyegetettség hatására beálló pszichózisközelit állapotot, a primitív énvédő mechanizmusoknak - deperszonalizáció, derealizáció - előterbe kerülését. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az én egyensúlyának helyreállítása nem jelenti az eredeti én-struktúra rekonstrukcióját. A trauma nyomot hagy.

Bettelheim azóta híressé vált esszéjében, már 1943-ban beszámol koncentrációs táborbeli élményeiről, és ennek a szélsőséges helyzetnek a pszichológiai következményeit is a szakember gyakorlott tekintetével figyeli meg. A szakszerű megfigyeléssel olyan feladatot tűz maga elé, amellyel valójában énjének épségét védi. Az ő leírásából kitűnik, hogy a tartós veszély hatására eredetileg magas színvonalú személyiségek mint töredeznek szét, érdeklődésük a pillanatra szűkül be, az elviselhetetlen valóság tudatát olyan primitív (kisgyermekre, öseemberre jellemző) lelki védekezéssel hárítják, mint izoláció, hasítás, kivetés, azonosulás az agresszorral, deperszonalizáció. A következményeket természetesen még nem láthatta. De tapasztalta, hogy akik egy évnél hosszabb időt töltöttek koncentrációs táborban, már félelmet éreztek a szabad életbe való visszatéréstől (Bettelheim, 1988).

A koncentrációs táborok és haláltáborok felszabadítása után a foglyok egy része hazájába tért vissza, mások új hazát kerestek maguknak, és mindannyian új körülmények között igyekeztek lábukat megvetni. Akik elvesztették családjukat, általában meglepően hamar új családot alapítottak. Szörnyű élményeikről igyekeztek megfeledkezni. Látszólag zavartalanul folytatták régi vagy új életüket, mintha mi sem történt volna. Egy idő múlva azonban

mind több olyan beteg tűnt fel a pszichoterápiás és pszichiátriai rendelőben, akiknek depressziós, szorongásos vagy egyéb neurotikus tünetei az elszennvedett üldözéssel voltak kapcsolatba hozhatók. Niederland használja először a „túlélő szindróma” kifejezést. Az ő eseteire az ismétlési kényszer a jellemző: a traumatikus élmények újra meg újra visszatérnek az álmokban és nappal időnként elmebetegség határán járó regresszív állapotok lépnek fel (Niederland, 1961). Alisa Segall megfigyelte, hogy a „túlélő szindróma” látszólagos tünetmentesség után akkor lép fel, amikor valamilyen önmagában jelentéktelen esemény asszociatív kapcsolatba lépett az üldöztetés élményeivel. Az 1967-es arab-izraeli háború erre sok alkalmat szolgáltatott. Közölt esetében a háború győztes befejezése után olyan tünetek léptek fel a páciensnél, amelyek mértékükben és elhúzódásukban az átélt reális félelemmel már nem voltak megmagyarázhatók. Például álmokban is jelentkező üldöztetésérzés, kényszeres aggodalom, hogy leányát megerőszakolják, félelem a vízivástól, bűntudat a túlélés miatt. Mindezek a kóros tartalmak visszavezethetők voltak a koncentrációs tábor konkrét élményeire, de a bűntudat súlyosságába belejátszott, hogy kisgyermekkorban nyomasztó konfliktusa volt anyjával, aki a táborban elpusztult (Segall, 1974). Ezekben az esetekben kétségtelen a tünetek tartalmi összefüggése az üldöztetés traumájával. Egységes túlélő szindrómát körülhatárolni mégis nehéz. A fenomenológiai leírások sokszor egymásnak ellentmondóak. Sigal (1971) a maga esetében fokozott agressziót, csökkent indulatszabályozást talál. Rose Ahlheim (1985) egy harmadik generációs gyermek szülei esetében a rendkívüli önuralmat, az erő látszatának minden áron való fenntartását és a kiismerhetetlenné (felismerhetetlenné) válást látta jellemzőnek, mint reakcióképződést az üldözés élményére. Dinora Pines (1986) két páciensnőt illetően, akik serdülőkorban voltak koncentrációs táborban, kiemeli, hogy primitív elhárítómechanizmusaik lehetővé tették a tragikus múlttól való eltávolodást, de a gondolkodás beszűküléséhez, valamint a lelki és testi fájdalom hiányos differenciálódásához vezettek, ami pszichoszomatikus reakciók előtt nyit utat. Winnik (1966) nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az üldöztetés milyen életkorban érte az áldozatot. Segall betege tizenhárom éves korban került a táborba. A serdülőkori fejlődés normális feltételei eltűntek, az életkorra jellemző leválási folyamat helyébe traumatikus elszakítás lépett, a vad (agresszív, erotikus) kamaszfantáziák valósággá váltak. „Ahol a fantázia valóság, ott a valóság válik kérdéssé.” Hertz (1967) az én-sérülés mértékét és jellegét több tényezővel hozza összefüggésbe: a2 üldözés módja, a traumát megelőző élettörténet, az életkor és a traumát követő események. Budapesten tartott előadásában (1989. július) Kestenberg is rámutatott: a holocaustot túlélő árván maradt gyermekek általában nem tudták a gyászt feldolgozni, de a gyászmunka eredménye függött attól, hogy milyen környezetbe kerültek utána.

A „túlélő szindrómára” általában jellemzőnek találják az én-funkciók könnyű dezintegrálódását, szadisztikus és mazochisztikus fantáziaképek betörését a tudatba és a túlélés miatti bűntudatot. (Az utóbbit ábrázolja Eli Wiesel olyan megrázóan regény-trilógiájában.) Lipkowitz (1974) és Kestenberg (1974) figyelnek fel arra, hogy a túlélő szülő gyermeke tudattalanul azonosulhat a szülő traumáival, szorongásaival, bűntudatával, és ez lehet neurotikus tünetei hátterében. A szindróma átvitelét nem gátolja, inkább

elősegíti, ha a szülő titkolja az üldöztetés emlékét, mert a gyermek felfog jelzéseket, amelyek az igazságot, ha homályosan is, de tudtára adják. Judith Kestenberg nagyarányú kutatást indított meg a „holocaust gyermekei” lelki betegségeinek tanulmányozására. Az újabb közlések már a harmadik generáció problémáiról szólnak.

A szakirodalom e vázlatos ismertetése után csak megemlítem, hogy az utóbbi tíz évben hazánkban is megindult a holocaust pszichológiai következményeinek kutatása. A vizsgálat nyitánya Erős Ferenc és munkatársai mélyinterjú felmérése (1985). Ezzel nagyjából egy időben kezdte Virág Teréz gyűjteni a pszichoanalitikus praxisában jelentkező második és harmadik generációs eseteket (Virág, 1983, 1984, 1988). Ide tartozik a Mészáros Judit által közölt esettanulmány (1990) is.¹

Saját eseteim analitikus rendelkezéseimen többnyire a második generációból, a „holocaust gyermekeiből” kerültek ki. A magyar történelem sajátos alakulása miatt csak egy részüknek a szülei járták meg a koncentrációs tábornak. A többiek szülei itt Magyarországon munkaszolgálatban vagy gettóban éltek át az üldözés idejét - esetleg egy ideig baráti családok bújtatták őket. Fizikai szenvedésük talán meg sem haladta a háború okozta szenvedés átlagos mértékét. Pszichológiai szenvedésük volt hangsúlyos a magyar identitásukat ért sérelem miatt, a nemzeti közösségből való kizártság érzése, a diszkrimináció, a fenyegetettség, a megaláztatás következtében. Gyermekeiknek nem meséltek sokat nyomasztó élményeikről, noha, legalábbis azokban az esetekben, amelyekkel én találkoztam, az üldöztetés tényét nem titkolták el. Előfordult, hogy elmondtak olyan történetet ebből az időből, amelyben önmagukat aktívnak, bátornak tudhatták, amikor egy veszélyhelyzetből meg tudtak menekülni. A közlések tudatos szűrése ellenére természetesen a gyermekhez eljutottak az üldöztetés korszakának félelmetes mozzanatai, ha tudatosan nem is, tudattalanul motiválták a gyermek fantáziáit és az analízis elmélyülésekor növekvő szerephez jutottak. Szerepük megítélésében ugyanabba a kettősségbe ütköztem, amit korábban említettem. A holocaust közvetített traumája ugyanis minden esetben az egyéni személyiségfejlődés, a személyes élettörténet összefüggéseibe kapcsolódott be, ebben az összefüggésrendszerben nyerte el jelentőségét, mint az ok-okozati láncolat egyik láncszeme - de többször az volt a benyomásom, hogy az egész életsorsra árnyékot vet. A diszkrimináció szempontjai miatt egész kórtörténeteket nem ismertethetek, csak egyes epizódokat villanthatok fel.

Négyéves kislány - 1943-ban született - azt meséli sétából hazatérve szüleinek, hogy a Duna közepén egy asszonyt látott a vizén járni, aki egy gyermekkocsit tolt. „Ez lehetetlen” - mondják erre a felnőttek. A kislányt nagyon megzavarja, hogy a felnőttek elutasítják ezt a fantáziát. Úgy érzi, minden bizonytalanná vált. Ez az élmény súlyos sérelemként marad meg emlékezetében.

Négy-öt éves gyermekek nem ritkán adnak elő élénk fantáziaképeket valóságként és ezeket a felnőttek érthető hitetlenkedéssel fogadják. Amikor az imént említett kislány felnőttkorban analízisbe került, nem volt világos, hogy ez a gyermekkori fantázia, illetve annak elutasítása a szülők részéről miért volt traumatikus. Eleinte úgy tűnt: a vízen járó, gyermekét toló asszony látomása a húga születésével függött össze, akinek megjelenése heves félté-

kenységet váltott ki belőle. Aztán mind több támpontot nyertünk az analízis során arra, hogy a kislány, aki családjá 1944-es üldöztetésére nem emlékezhetett ugyan, már gyermekkorban hallott arról, hogy embereket abban az időben a Duna-parton megöltek. Eidetikus fantáziája azt fejezte ki, hogy anyja őt még a Dunából is kimentette volna. Ezt az optimizmust törte le akaratlanul a felnőtteknek az a kijelentése, hogy amit állít, lehetetlen.

Középkorú férfi azt álmodja, hogy egy telehamuzott ágyba kell befeküdnie. Szülei túléltek a holocaustot, amely a távolabbi rokonság és a baráti kör tagjai közül szedett áldozatokat. Virág Teréz figyelte meg, hogy ilyen családokban bizonyos szavak különleges hangsúlyt kapnak, mert a holocaustra utalnak - ilyen a hamu is. Ebben az esetben ez teljesen tudatos. A férfi számára a hamu egyértelműen a koncentrációs tábort jelenti. Szobájában nem tudja elviselni a cigarettahamu látványát. Bármennyire sikeres az élete, folyvást az a gondolat kísérti, hogy előbb-utóbb fel kell áldoznia magát valamiért.

Fiatalasszony ismételten emeletes ágyakról álmodik. Önmagában persze az álom semmit se mond. A hozzáfűzött asszociációkból azonban kiderül, hogy anyja koncentrációs táborban volt, s a barakkban ilyen emeletes ágyakban aludtak a nők. A leány serdülőkori erotikus fantáziáiban azt képzelte el, hogy SS katonák hatoltak be és megerőszakolták a nőt, talán a saját anyját is.

Serdülő fiú tudja, hogy anyja ifjúkori nagy szerelme munkaszolgálatban pusztult el. Úgy érzi, az ő megszakadt életét kellene folytatnia és beteljesítenie. Közben azt fantáziálja, hogy korán meghal és akkor őt is ilyen szeretettel fogják emlegetni. Öngyilkossági kísérlet miatt kerül pszichoterápiába. (Ennek természetesen aktuális okai voltak, de a halálfantázia a családi mítoszban, mint predispozíciós tényező már jelen volt.)

Folytathatnám a sort. Félig tudatos, félig tudattalan forrásból eredő élmények ezek, melyekben a szülők nemzedékének átélt szenvedése, félelme, büntudata csapódik le. Száz szállal kapcsolódnak az egyéni élettörténethez, mint bármely személyesen megélt trauma, egyúttal valamilyen rejtett stigmát is jelentenek, ami az egyént elkülöníti attól a környező társadalomtól, amely nem ugyanazt a családi múltat hordozza.

A háború után felnőtt magyar zsidó nemzedék azonban nem ritkán egy második homokzsákot is cipel a vállán. Az üldöztetésből hazatérő szülők egy része - különböző motivációk hatására, amelyekről még szó lesz - lelkesen csatlakozott az új rendszerhez, mely nekik szabadságot, egyenjogúságot ígért és megnyitotta előttük az érvényesülés útját. Közülük néhányan a hatalmi apparátusba is beépültek. A törvénysértések lelepleződése, a szocialista rendszer szerkezeti insufficienciájának és gazdasági csődjének jelentkezése idején a második nemzedéknek a származás stigmája után egy újabb szégyennel kellett megbirkóznia: szülei egy elnyomó rendszert támogattak. Még „szerecsések”, akiknek a szülei illegális kommunisták voltak és a Rákosi-rendszer idején, mint potenciálisan veszélyes elemek, börtönbe kerültek. Miattuk nem kellett szégyenkezni, nekik nem kellett a diktatúra bűneiért felelősséget vállalni. Ha nem is gyakori, de mégis jellemző annak a második nemzedékbeli értelmiségi fiatalembernek az életútja, aki kádorszülők gyermeke, de nem tudván elviselni szülei '56 utáni túlzott elvi hajlékonyságát, előbb a maoista „összeesküvésbe” sodródik bele, majd a szocialista eszmerendszerből kiáb-

rándulva a demokratikus ellenzékhez csatlakozik. Egy újabb büntudatot cipel magával, amit törlesztenie kell.

És most engedjék meg nekem, hogy a közvetlen tapasztalástól elszakadva, de attól mégsem függetlenül, kifejtsem néhány gondolatomat. A huszadik század Európájában - néhány tengerentúli országban is - több, milliós tömeget érintő üldözés zajlott le különféle társadalmi, politikai, vallási, nemzetiségi okok miatt - a jól ismert tényeket fölösleges felsorolnom -, a zsidóüldözés csak a legkiáltóbb közülük. Mégis úgy érezzük, tartalmaz valami specifikusát - noha nincs összehasonlítási alapunk, mert a többi üldözés áldozatairól és azok leszármazottairól nem készültek módszeres pszichológiai vizsgálatok. Mi lehet a zsidóüldözés differentia specificája? Az egyik - amiben minden kutató egyetért - a tudattalanban élő ősi félelmek - a kasztráció, megerőszkolás, az öregek, gyermekek meggyilkolása - megvalósulása a haláltáborokban. A másik - aminek lélektani hatásáról kevesebbet beszélünk - magának a népirtásnak a terve, melyet a náci vezetőség még saját népe előtt is titkolt, de a légkörben mégis érezhető volt. Egy etnikumot kizártak az emberiségből. A tízparancsolat népével szemben a tízparancsolat nem volt több érvényes. Én mégis egy harmadik szempontot emelnék most ki: az üldözés teljes értelmetlenségét. Az európai zsidóság egyes személyeiben sok mindent képviselt, de egészében nem képviselt semmit - legalábbis abban a történelmi pillanatban. Se politikai álláspontot, se társadalmi osztályt, se nemzeti törekvést, és az ősi valláshoz való ragaszkodást is csak részben. Viktor E. Frankl írja koncentrációs táborbeli élményeiről vallva: ha a szenvedésnek nincs értelme, a tábort túlélni sem érdemes. Az egyéni analízisben megtanultuk, hogy a tünetbe rejtett szenvedés akkor kap értelmet és akkor oldható fel, ha megtaláljuk helyét az egyéni élettörténet folytonosságában (Hermann, 1963). A tömegek szenvedése is akkor nyer értelmet, ha helye lesz a történelmi kontinuitásban.

Az üldözésből hazatérő zsidóság szembesült saját sorsa értelmének kérdésével is. Csak kevesen kapaszkodhattak meg egy vallásos gondolkörben, mely szerint az üldözés Isten büntetése volt azért, mert a kiválasztott nép elszakadt magas morális küldetésétől. Voltak, akik cionisták lettek, sorsuk értelmét a nemzeti identitás fellelésében és egy új haza felépítésének eszméjében találták meg. A többség számára ez az út járhatatlan volt, mivel - legalábbis 1945-ben - egyértelműen a magyar nemzethez tartozónak érezte magát. A marxizmus elfogadható magyarázatot kínált, ami egy részigazságot bizonytalanságba foglalt: a tömegekben a társadalmi igazságtalanságok miatt felgyűlt indulatokat politikai manipuláció fordítja a zsidóság ellen, mégpedig az uralkodó rendszer, illetve osztály védelmében, miközben annak zsidó tagjait ugyancsak kiszolgáltatja a népharagnak. (Ami nem jelenti azt, hogy az uralkodó osztály tagjai ezzel személy szerint egyetértettek.) A szocializmus megszünteti a kizsákmányolást és így a gyűlölet is elveszti forrását. Véleményem szerint a magyar zsidóság kezdeti tömeges - bár korántsem általános - csatlakozása a népi demokratikus rendszerhez elsősorban az említett értelem keresésével magyarázható és jóval kevésbé és ritkábban az indulatokkal és a sértődöttséggel, mint ahogy a közhit véli. A kezdeti reményt azonban fokozatos kiábrándulás követte. Az akkori hit azonban nagyrészt illúzióknak bizonyult és az új nemzedék számára már alig átélhető a lelkiáll-

pot, amelyből származik. Kiábrándulásában mintha vallásos implikációk nélkül ismétlődne meg a zsidó sors biblikus íve: a kiválasztottság, bűnbeesés, büntudat szekvenciája. A pszichoanalitikus feladata ilyenkor is ugyanaz, ami mindig: az ember belső világát vizsgálja, ennek tudattalan összetevőit tudatosítja, és amit így, a rejtett indulatoknak is utat nyitva, feltár - gyermekkori emléktől kulturális örökségig - azt szembesíti a jelen valóságával. Ily módon erősíti az ember énjének koherenciáját és autonómiáját, hogy az én úr legyen saját házában, ne legyen kontrollálatlanul kiszolgáltatva múltbeli traumák utóhatásának.

JEGYZET

I Cserne István, Pető Katalin, Szilágyi Júlia és Szőke György e témakörben végzett értékes kutatómunkáját már csak a Magyar-Zsidó Kulturális Egyesület 1989. október 4-i ülésén tartott előadásukból ismertem meg. (Az első és a második generáció címmel megjelent: *Psychiatria Hungarica*. 1992. 2. sz.)

IRODALOM

- AHLHEIM, R., 1985. Das Verfolgungstrauma in der Enkelgeneration. *Psyche*. 39. 4. 330-354.
- BETTELHEIM, B., 1988. *A végső határ*. A német koncentrációs táborok. Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetben. Budapest: Európa Könyvkiadó, 26-83.
- ERŐS FERENC-KOVÁCS ANDRÁS-LÉVAI KATALIN, 1985. Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok. *Medvetánc*. 2-3. 129-144.
- FRANK, V. E., 1979. *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. München, Piper, 164-179.
- HERMANN IMRE, 1963. *A pszichoanalízis mint módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988.
- HERTZ, D. G., 1967. Symposium of the Israel Psychoanalytic Society 1966. In: *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*. 5,1, 99-100.
- HOLLÓS ISTVÁN, 1974. Brief eines Entronnenen. *Psyche*. 28. 3. 266-268.
- KESTENBERG, J. S., 1974. Kinder von Naziverfolgten. *Psyche*. 28. 3. 249-265. (Előadás a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületben. 1989. VII. 24.)
- LIPKOWITZ, M. H., 1974. Das Kind zweier Überlebender. *Psyche*. 28. 3. 231-248.
- MÉSZÁROS JUDIT, 1990. A társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben. *Thalassa*. 1.1. 31-38.
- NIEDERLAND, W. G., 1961. The Problem of the Survivor. *J. Hillside Hospital*. 10.233-247.
- PINES, D., 1986. Working with Women Survivors of the Holocaust. *The International Journal of Psycho-Analysis*. 47. 3. 295-308.
- SEGALL, A., 1974. Spätreaktion auf KZ. Erlebnisse. *Psyche*. 28. 3. 221-230.
- SIGAL, J. J., 1971. *Some Second Generation Effects of Survival of the Nazi Persecution*. (Mexico Cityben, a Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszuson tartott előadás.)
- SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER ISTVÁN, 1991. Énrendellenességek háború idején. In: *Pszichoanalízis és természetudomány*. Budapest: Párbeszéd Kiadó. 181-191.
- VIRÁG TERÉZ, 1983. Kinder des Holocaust und ihrer Kindeskinde. *Studien zur Kinderpsychoanalyse. Jahrbuch*. III. 43-66.

- , 1984. Children of the Holocaust and their childrens Children. *Dynamic Psychotherapy*. 2.1. 47-60.
- , 1988. Aktuális traumatikus esemény feldolgozása már folyamatban lévő pszichoterápiában. (1982) In: *Klinikai Gyermekpszichológiai Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 72-82.
- WINNIK, H. Z., 1966. Psychiatric Disturbances of Holocaust („Shoah“) Survivors. *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*.